

મોમલમાં
 જઈને
 શું કરીશું ?
 ઇ.સ. કાલેલકર

૫૦૬૫૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૬૫૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગામડાનાં જળને શું ડરાશું!

વિષય ૨/૪૦૦:૩૦૦ ૨

ગામડાંઓમાં જઈને શું કરીશું ?

['નવજીવન'માં પ્રગટ થયેલી લેખમાળા]

લેખક
અધ્યાપક કાલેલકર

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અમદાવાદ

૦-૨-૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક:

રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી

નવયુવન મુદ્રણાલય

અમદાવાદ

*

સંવત ૧૯૪૪

અમદાવાદ

ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૧૦૬૫૭

જેમને

ખાતરી થઈ છે કે

ગામડાંના ગરીબોને સાથે લાદને જ
દેશ આગળ ડગલું ભરી શકે તેમ છે,

જેમણે

ચિરજીવનને માટે સુખનો ત્યાગ કરી
ગરીબોની સેવાનો 'વીરધર્મ' સ્વીકાર્યો છે,

એવા

ત્રામો-મુખી વીર સેવકોને

અર્પણ

ગામડાંમાં જઈને
શું કરીશું ?

સૌ—અમે અસહકાર તો કર્યો, હવે અમને ગામડાંઓમાં ક્યારે કામ કરવા મોકલશે ?

જૌ—તમે ગામડાંઓમાં જવા સારું જોડલા ઉત્સુક થયા છે. તેથી વધારે ઉત્સુક તમારા આગેવાનો તમને મોકલવા થયા છે. પણ ગામડાંઓમાં મોકલીને તમારી પાસેથી જે કામ શેવું છે તેનું મહત્ત્વ અને તેની ગંભીરતા તેઓ સમજે છે, તેથી જ તમને તે કામની ખાસ તાલીમ આપવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે.

સૌ—ગામડાંઓમાં જઈને અમારે શું શું કરવું પડશે ?

જૉ—શું કરવું પડશે તે ધડીવાર પછી કહીશ, પણ શું ન કરવું જોઈએ તે પ્રથમ જાણી લ્યો.

સૉ— વાર ત્યારે, બલે તે કહો. શું ન કરવું જોઈએ ? અમે પોતે જ કહી દઈએ છીએ કે ગામડાંમાં જઈને અમે લેકચરખાજ કરીશું એ ધાસ્તી તમારે રાખવાનું કારણ નથી. વ્યાખ્યાનો સાંભળી સાંભળીને અમે એટલા દાયર થયા છીએ કે અમારી ઉત્તેજનાશક્તિ પણ લગભગ ખૂટી થવા આવી છે. અમે એ પણ જ્ઞેયું છે કે નેતાઓ ભાષણો આપે એટલે પછી જ આવે છે તે ભાષણો જ આપવા માંડે છે; નેતાઓ લખવા માંડે એટલે લોકો પણ છાપાંઓમાં લેખોના ઢગલા મોકલી દે છે એમ સાંભળ્યું છે. નેતાઓ કહે કે ‘હવે વ્યાખ્યાનો આપવાનો સમય નથી રહ્યો,’ ત્યારે લેકચરખાજો પણ કહે છે, ‘હવે વાતો કરવાનો વખત નથી રહ્યો; કઠીને કામ કરવાનો વખત આવી જાયો છે.’ પણ પ્રત્યક્ષ કામ તો ઝોલાં જ ખાયાં કરે છે.

જી૦—તમારું નિરીક્ષણ સાચું છે. આમ થયું છે ખરું. તમે ગામડાંમાં જઈને બે ચાર વ્યાખ્યાનો આપીને બે દિવસમાં પ્રસિદ્ધ નેતા થવા નથી માગતા એ જોઈ સાચા આગેવાનોની અરધી ચિંતા ઓછી થશે.

સ૦—ત્યારે શું તમે એમ માનેશું કે અમારું બહુતર છોડીને અમે જાહેરના પૈસા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા શરવાના હતા ? અસહકારની પવિત્રતા અમારામાં પણ કંઈકે આવી છે; અમે પણ હવે આત્મશુદ્ધિ તરફ વળ્યા છીએ. તમે કહો તો અમે શકત કંઈ જ ઉધરાવવાનું કામ કરીશું.

જી૦—તે કામ બહુ નાજુક છે, એ તમારે જાણવું જોઈએ. ઝાળખાણ વગર ભેંકો પૈસા કાઢી આપતાં અચકાય, જૂના દોડામાં કંઈ ને કંઈ પૈસાની ધાલમેલ થયાના હાખલાઓ ટાંકે, અને એવી એવી કંઈ કંઈ જાંજગડો ઉભી થાય. એ સ્થિતિ ઝાઝી સ્પૃહણીય નથી હોતી.

સ૦—ત્યારે અમારે કરવું શું ? •

૪૦—નેતાઓએ જે ફંડ ઉઘાડ્યાં હોય અને જેનું કામ તમને સોંપ્યું હોય તેટલું જ તમારે કરવું રહ્યું. ખીજે કોઈ માણસ કોઈ સુંદર વિચાર તમારી આગળ મુકે અને તેને માટે ફંડ આપવા તૈયાર થાય અગર ફંડ ઉઘરાવવાની બહામણ કરે તો તમારે તે કલ્પના નેતાઓ આગળ રજૂ કરવી અથવા તો તેવા માણસને નેતાઓ પાસે જવા કહેવું ઘટે. હાલ તુરત તો મહાસભાની સમિતિઓમાં લોકોને નોંધવા અને તેમની પાસેથી ચાર ચાર આના ઉઘરાવવા તથા તેમને રીતસર પાવતી આપવી. આ કામ એક સામાન્ય મહેનો પણ કરી શકે, છતાં તે કામ તમને સોંપવામાં નેતાઓનો ખાસ ઉદ્દેશ છે. જે જે માણસનું નામ તમે નોંધો તેને તમારે મહાસભાનો ઉદ્દેશ અને તેનું અંધારણુ સમજાવવાં પડવાનાં. તમે જ તે કામ ઠીક બજાવી શકો. તેમાં લોકો પર અસર કરવા માટે તમે જે વિષે પૂરતું કે બિંદુકુલ જાણતા ન હો તે વિષે ગમ તે

દેહી દેવું નહિ. લોકોની ચિત્તવૃત્તિ ઉત્તોજિત કરવાનું તમારું કામ નથી. તમારે તો તમારી ચોક્કસાઈ અને વિચારની પ્રામાણિકતા લોકો પર હસાવવાની છે.

સ૦—લોકોને દેશસ્થિતિની માહિતી આપતાં મગજ ઠંડું રાખવું એ કામ જરા અપૂરું છે ખરું, પણ મને લાગે છે કે તમે આટલું દક્ષા પછી એટલા સંયમ રાખી શકીશું. આથી વધારે તો કાંઈ નથીને ?

જ૦—હા. આપણી પ્રવૃત્તિ આત્મ-શુદ્ધિની છે, પ્રાયશ્ચિત્તની છે, અને તેથી સરકારના દોષો અને સરકારનાં પપો જ લોકોને બતાવ્યે બસ નહિ થાય. દેશની હુંદશામાં આપણો પોતાનો પણ ફેટલો ફાળો છે એ સુદ્ધાં લોકોને ગમે ન ગમે છતાં બતાવી આપવો જોઈએ. આ કામ બહુ જ વિવેકપૂર્વક અને નરમાશયી કરવું જોઈએ, નહિ તો સ્વરાજનું કામ એક કોરે રહેશે અને સમાજમાં વિખવાદ મચશે. નિર્વૈર થયા વગર, રાગદ્વેષને કાળુમાં રાખ્યું

વગર એ કામ હાથમાં લેવું જોખમભરેલું છે. સરકારના દોષો પણ આપણે નિર્વેર મધ્યમાં ત્યારે જ ખરેખરી યોગ્ય અને સચોટ ભાષામાં બતાવી શકીશું. આપણી ભાષામાં જુસ્સો ભરે હોય, પણ ગુસ્સો ન હોવો જોઈએ.

શુભ—આ ભાષા અને ભાષણો વિષે શું. પણ કામ કરવામાં શું ન કરવું જોઈએ ?

જી—તમે જુવાન છો, છતાં મણેલા તો છો જ. એટલે ધણી વસ્તુઓ જે ન કરવી ધટે તે વિષે તમે જાણો જ છો. પણ એક વસ્તુ ખાસ કહેવા જેવી છે. દેશમાં અન્યાય અને જુલમ એટલો બધો છે અને એટલા બધા પ્રકારનો છે કે તમે જ્યાં જશો ત્યાં લોકો તમારી પાસે પોતાની સ્થાનિક કે વ્યક્તિગત શરિયાતો આણી અને તમારી સલાહ કે મદદ માગશે. એવે વખતે તમારો પુણ્યપ્રકોપ જાગૃત થશે અને તમે જાતે જ ન્યાય આપવા બેસી જશો, અથવા અહિંસાનું સ્વરૂપ તેમજ જાહેર જીવનનું તત્ત્વો અને મર્યાદાઓ જૂલી જઈ

ખોટી સલાહ આપશે એવી ખીક અવાસ્ત-
વિક નથી. તમારી ચકિત, તમારી બુદ્ધિ
અને તમારા અધિકારનો તમારો આંક
બરાબર ન હોય એ બનવાબેગ છે.
કેટલીકવાર દયાભાવથી તમે મદદ કરવા
જાઓ અને સ્થાનિક કલ્યાણ તથા પ્રપંચમાં
ગોટવાઈ જાઓ અગર તો ન્યાતબતના
કમડાઓમાં રસાઓ એમ પણ બને.
તેમાં જ મૂંઝાઈ અગર તેથી ચીડાઈ જઈને
તમારી સ્વરાજ્ય ઉપરની નિંદા ઓછી થાય
તો તમારૂં કેટલું તુકસાન થાય એ પણ
ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

સૌ—ત્યારે આવા પ્રસંગોમાં અમારે
શું કરવું? એવા પ્રસંગો તો ગામડાંમાં
આવવાના જ.

જૌ—તમારે આવી જાંજગડો ત્યાં
ત્યાંના સ્થાનિક આગેવાનો પાસે મોકલી
દેવી. અને તેઓ તમે ઇચ્છો તેટલું ઉતા-
વળાઈ પગલું ન જરે તો તમારે અધીરા
ન થવું; અથવા તરત જ અમલદારના સિકાર
બનીને આગેવાનો કશું નથી કરતા, તેઓ

નાલાયક છે, અથવા આપમતલગી, પક્ષપાતી કે લાયકી વગરના છે એવા નિર્ણય ઉપર ન આવવું. આગેવાનો ગમે તેવા હોય, પણ તમે તે ઘડીએ આગેવાન નથી એટલું ધ્યાનમાં રાખો એટલે બસ. તમને ઘટતું તમે કરી છૂટ્યા એટલે સન્તોષ તમારા મનને માટે પૂરતો થવો જોઈએ. આ મયાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ એક જાતની સૂઝ અરાજકતા (અધાનુધી) છે.

સ૦—હવે હું સમજી શક્યો છું. આ બધું અત્યાર લગી અમારા ધ્યાનમાં જોડું નહોતું. હવે એટલું તો અમે સમજી ગયા છીએ કે ગમે તે સ્થિતિમાં પણ સિપાઇની પેઠે જતાવેલું તેટલું જ કામ પોતાની બુદ્ધિ-શક્તિ વાપરીને કરવાનું; પણ ખીજે પોતાની બુદ્ધિ ચલાવવાની નહિ. હવે ગામડાંઓમાં જાહેરે અમારે કરવું શું શું જોઈએ તે કહેશો ?

જ૦—હા. પણ આજ તો હવે સુતર કાંતવાનો વખત થયો. હવે તો આવતી કાલે આ જ વખતે આ જ સવાર આપણે અગળ ચર્ચાશું.

સ૦—ગામડાંમાં જઈને શું કરવું જોઈએ તે આજે કહેશોને ?

જ૦—ગામડાંઓની સ્થિતિ જાણ્યા વગર તે નક્કી થાય ખરું ? અને નક્કી કરીએ તોપણ તે અમલમાં મુકી શકીએ ખરું ? ગામડાંઓની સ્થિતિ તમે ધારો છે. એવી કાવ્યમય નથી હોતી. લગભગ સો વરસ થયાં સારા સારા લોકો ગામડાંમાંથી શહેરોમાં જઈને વસી રહ્યા છે અને ગામડાંઓનું અનાજ અને બીજી પેદાશ શહેરોમાં જઈને વેચાય છે. તેના પૈસા પણ ભાગ્યે જ પૂરેપૂરા ગામડાંઓમાં જાય છે. આને લીધે ગામડાંઓમાં શુદ્ધિ અને સંપાત્તનો આવ અત્યાર લૂગી

ચાલ્યો છે તેથી ગામડાં બાંગતાં નય છે,
અને લોકોના સ્વભાવ ઉપર પણ તેની ખૂરી
અસર થઈ છે.

સૌ—એટલે શું? હું સમજ્યો નહિ.
તમે શાની વાત કરો છો?

જૉ—એમ છે કે જૂના વખતમાં
હમમમ બધા જમીનદારો ગામડાંમાં જ રહેતા.
હાલમાં ગામડાંઓની જમીનોના માલિકો
મેટિ બાગે શહેરોમાં રહે છે. તેમના દીકરા-
ઓ શહેરોમાં જ બસે છે. તેમને જોખતી
વસ્તુઓ શહેરમાં જ ખરીદે છે. તે ગીજો મેટિ
બાગે પરદેશી હોય છે. ગામડાંઓનો પૈસો જે
ગામડાંઓમાં જ ખરચાવો જોઈએ અને
અમાલ ખરચાવો તે હવે શહેરોમાં ખરચાય
છે; અને તે પણ શહેરોની દરમિયાનગીરીથી
ખરી રીતે તો પરદેશ જ ધસડાય છે. એ જ
જો ગામડાંઓમાં ખરચાય તો ત્યાં કેટલાયે
હુતરકોઓ ચાલે. આમ ચવાથી ગામડાં-
માંથી હુસિયાર હુસિયાર લોકો ગામડાં છોડીને
શહેરો તરફ વળાય છે. આરંભમાં તો

પોતાના ગામના જમીનદારોનાં ઘરોમાં
નોકર તરીકે અને પછી મીલોમાં.

૨૬૮—હા; મીલોની ગામડાંઓ પર શી
અસર થાય છે તે કહો.

૪૦—તે પશુ કહીશ, પશુ પહેલાં આ
ચાત મને પૂરી કરી લેવા દો.

ગામડાંમાંથી જમીનદારો, હુશિયાર ભોકો
અને ગામડાંનું ધન દર વરસે આમ સહેરો
તરફ ધસડાઈ જતું હોવાથી ગામડાંઓને
આજે પાંડુરોગ કે ક્ષયરોગ લાગ્યો છે,
અને તેથી માંદો માણસ જેમ મીડીઓ
અને નાના મનનો બની જાય છે તેમ
ગામડાંના ભોકો પશુ અનુદાર અને હલકાં
મનના બનતા જાય છે.

શુભુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાર્વ .
ક્ષીણા વરા નિષ્કલ્પા મવન્તિ ।

૨૬૯—તમે તો દારિદ્ર્યનાં વખાણુ કરો
છો. ગરીબોમાં તો તમને સ્વર્ગ દેખાય છે.
તે આ જ સ્વર્ગ કે ?

જાલુ—મણીજોધને સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલી ગરીબાઈ સ્વર્ગસમી છે, મોક્ષની સીડી છે, એ વાત તદ્દન સાચી છે. પણ આ તો આવી પડેલી અને અમર્યાદ દગ્ગિતા છે. એ તો નરક સમાન છે. દુકાળમાં બૂખ્યા રહેવાથી એકાદશી કર્યાનું કે અપવાસ રાખ્યાનું પુણ્ય થોડું જ મળી શકે તેમ હતું ?

હવે તમારો મીલોનો પ્રશ્ન. એ બહુ મોટો છે અને ઠેક દિવસ તે વિસ્તારથી ચર્ચાશ. આજે એટલું જ કહી દઉં છું કે ગામગાંના લોકો મીલમજૂરો થવાથી શહેરનું થોડુંક ધન તેઓ ગામડાંઓમાં લઈ જઈ શકે છે ખરા, પણ મીલમજૂરો મોટે ભાગે ગામડાંઓમાં પાછા જતા જ નથી. મીલ-માલિકો હમેશાં ઇચ્છે છે કે તેમના મજૂરો 'મુલક' ન જતાં હમેશાં મીલોની નજીકમાં જ રહે. મુંબઈના ધાટી મજૂરો વરસમાં એક વાર ફેંકાયુ જાય છે એની પણ ત્યાંના મીલમાલિકો ફરિયાદ કરે છે. પણ મજૂરો ગામડાંઓમાં જોડાઈ ધન લઈ જાય છે તેના

કરતાં શહેરની કુટેવો વધારે લાઇ જાય છે. દી. બ. અંબાલાલે 'શાન્તિદાસ' કરીને એક ટુંકી પાર્તા લખી છે તે તમે વાંચી છે ? ન વાંચી હોય તો વાંચી જવાની હું તમને બલામણુ કરું છું.

સ૦—આ બધું તો સમજાયું. પણ ગામડાંના લોકોના સ્વભાવમાં જે આ ફેરફાર થયો છે તેને લીધે અમે જે સ્વરાજ્યનું કામ ગામડાંઓમાં કરવા માગીએ છીએ તેના ઉપર કેવા પ્રકારની અસર થવા સંભવ છે તે કહો.

જ૯—નિર્ધનતાને લીધે અને કાયદા વગેરેનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે ગામડાંનો માણસ હમેશાં બચબીત દશામાં રહે છે, અને તેથી ગ્રીકને લીધે જે માણસના હાથમાં કંઈ પણ સત્તા હોય એવા માણસને વશ રહે છે. પોતાનો કિતકર્તા કોણુ છે એ જ જોવા કરતાં પોતાનું નુકસાન કરી શકે એવો કોણુ છે એ જોઈને તેને જ તે સ્મરણ જાય છે. સરકારનું વલણ ગામડાંઓના

ખેડૂતવર્મને ત્યાંના શાહુકાર કે વાણીઆના હાથમાંથી બચાવી પોતાના જ પંજમાં લેવા તરફ છે, અને તેથી સરકારે એક પછી એક એવા કાયદાઓ ઘડ્યા છે કે તેથી ગામડાના વાણીઆને લોકો જોડે સીધો વહેવાર કે લેવડદેવડ ચલાવવી જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. છતાં આમ કંઈ વાણીઓ ગામડાંઓમાંથી ખસે તેમ નથી; કેમકે તેમા વગર ગામડાંનું ચાલે જ નહિ. સરકારી અધિકારીઓ બતાવે છે તેવો તે કાંઈ સેતાન કે 'શાયલોક' નથી હોતો; અને તેવો તે બની ગયો હોય તોપણ તે હાલના જમાનાને જ પ્રતાપે. આજે વાણીઓ સરકારી અધિકારીને ખુશ રાખે છે અને લોકો પાસેથી જતજતના દસ્તાવેજ કરાવી લઈ પોતાનો ધંધો પાકે પાચે કરે છે. આથી ગામડાંઓમાં તમે જશો તેની સાથે જ ત્યાંના લોકો તમારૂં વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી તમારામાં બહાઈ કે દેશદાઝ કેટલી છે એ તરફ ધ્યાન નાંહ આપે, પણ તમારી પાસે સત્તા અથવા લાગવગ કેટલી છે એ

જ નળુવાને ઇન્તેજાર રહેશે. સરકારી અધિકારીઓ સાથે અગર કોર્ટોમાં પોતાની ભાગવમ ચલાવવાનો જ જોમનો ધંધો છે તેવા ભોકોની આંખમાં તો તમે તેમના રસ્તામાં ઉભી થયેલી એક નવી બલા થઇ પડશે. તેમના પ્રપંચમાં, કુસ્તીમાં ઉતરવા જોવો પણ મોહ જો તમને થયો તો ચાહે તેટલી સહિષ્ણ અને સેવાભાવ તમારામાં હશે તોપણ તમારા હાથથી ગામડાંનું કશું કશું થઇ શકવાનું નથી. આવા પ્રપંચી, વિશ્વસતોષી ભોકો તમારી સામે જ ધાંધલ મચાવશે અને તમે હમેશાં તમારો પોતાનો બચાવ કરતાં કરતાં જ ત્રાસી જશો. માટે તમારે કોઇ પણ જાતની સત્તા સાથે સહકાર ન કરવાનું ધોરણ મક્કમપણે પકડી રાખવું.

સ૦—ત્યારે અમારે તેમની સેવા અને મદદ કેવી રીતે કરવી?

જ૦—તમારાથી જાતે જેટલી મદદ થઇ શકે તેટલાથી જ તમારે સન્તોષ

માનવો જોઈએ. સરકારી અધિકારી પાસે ન્યાયની ખાતર પણ તમારે લાગવગ ન ચલાવવી, અને હાલની સ્થિતિમાં સરકારી અધિકારીના સામાન્ય અન્યાયો સામે તરત જ લોકોને ઉશ્કેરવા પણ નહિ.

સ૦—ત્યારે અમે તેમને માત્ર દેશની સ્થિતિ જ સમજાવી દેવાનું રાખીએ તો ?

જ૦—તે સહેલાઈથી તેમને ગળે ઉતરે એમ નથી લાગતું. જેમ મીલમજૂરોના ઉપયોગ કરવાની દાનતે હાલ અનેક પક્ષના લોકો તેમની વચ્ચે રહીને દામ કરવા ઇન્ટેન્ડર જોવામાં આવે છે તે જ રીતે ગામડાંઓમાં પણ થવાનું. દરેક પક્ષ ખીજ પક્ષોની નિન્દા કરીને ગામડાંના ગરીબ વર્ગોને પોતાના જ તરફ ખેંચવા માગશે. આમ ગરીબ વર્ગોના અર્થબેદ થાય છે અને શહેરના ઝગડાઓ નાહક ગામડાંઓમાં પહોંચી રાષ્ટ્રીય શક્તિ વૃથા વેડાવાનો ભય રહે છે.

સ૦—ત્યારે આની સામે શું કરવું જોઈએ ?

૪૦—તમારે મહાસભાની રચના, મહાસભાનું બંધારણ, મહાસભા શું કરી શકે છે, શું કરવા માગે છે—એ બધું લોકોને સમજાવવું અને સાથે સાથે તેમની કેળવણી અને ગામના આરોગ્ય તરફ ધ્યાન પરાવરવું. તમે તેમની સામાજિક સેવા કરો. એટલે તેઓ તમને રાજદારી મદદ કરશે. પ્રજાની સામાજિક સેવા કરીને તેનો સન્તોષ અને વિશ્વાસ મેળવો, તેમના કોળીઆમાં ખરકત પૂરો, તેમના ધરના કે પડોશી સાથેના વિખવાદ ઓછાં કરવાનો પ્રયત્ન કરો, તેમનાં માંદાંઓની માવજત કરો અને આટલું બધું કરતાં છતાં પદ્મપત્રની પેઠે અલિપ્ત રહો. રાજ રાત્રે તેમને કથાકીર્તનમાંથી થોડું થોડું સંભળાવતા રહો. રાત્રે ત્યારે ગામના મોટેરાઓ ભેળા થાય ત્યારે બીજું શું શું ચાલે છે, બીજા પ્રાન્તોમાં કે દેશોમાં ખેડૂતો કેવી રીતે આજીવિકા ચાલે છે એની વાતો તેમને કહી બતાવો. ધર્મની ચર્ચા કરો તેમાં પણ આત્માઅનાત્માના અરણ્યમાં પેસવાથી નહિ ચાલે. માણસનું

કર્તવ્ય કઈ રીતે ધર્માનુરૂપ હોય શકે તે સમજાવવું જોઈએ. ખેડૂતોને તેમનો માલ કેને વેચવાથી, ક્ષેત્રી રીતે વેચવાથી અને ક્યારે વેચવાથી તેમને વધારેમાં વધારે લાભ થાય અને દેશનું નુકસાન ન થાય એ સમજાવી દેવું જોઈએ. આમાં મેં જરા વાર પહેલાં વર્ણવેલી મુશ્કેલીઓ નહિ આવે એમ નથી, પણ તે એકાએક નહિ આવે.

સૌ—આ કામ તો એક ઠેકાણે સ્થિર રહીને જ થઈ શકે તેવું લાગે છે. અમે તો ગામડે ગામડે ફરવાના. એ સ્થિતિમાં આ બધું કેમ બને ?

જૌ—ગામડે ગામડે ફરવાનું હું પસંદ નથી કરતો. ગુજરાતમાં આટલાં ગામડાંઓ છે અને કામ કરનારા આટલા છે એવી ગણતરી કરીને 'માણસ દીડ આટલાં ગામડાં' એવો હિસાબ કામનો નથી. કામ કરનારા ઓછા હોય તો મર્યાદિત પ્રદેશમાં જ કામ ઉપાડવું. ચાર એકર જમીન છે અને વાવવાને માટે ત્રણ શેર બી છે માટે દરેક બીજ આટઆટલે છે.

વાવીએ એવો હિસાબ ગામડીઓ પણ નથી કરતો. કામ સંજીન પાયા ઉપર શરૂ કરીશું તો થોડા જ દિવસમાં આખા પ્રાન્તને પહોંચી વળે એટલી સેવકોની સંખ્યા ઉભી થશે. ત્યાં સુધી પોતે ઉદારેલા મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જ કામ બજાવી સન્તોષ માનવો જોઈએ.

મતલબ કે તમારે કોઈ એક ગામડામાં જઈને રહેવું, અને આસપાસ જે ત્રણ માઇલમાં જેટલી વસ્તી આવી જાય તેટલાની જ સેવા કરીને સન્તોષ માનવો. આમ તમારી તપશ્ચર્યા જ્યારે વધશે ત્યારે મોટું ક્ષેત્ર એની મેળે તમારા હાથમાં આવશે અને મોટા પાયા ઉપર સંજીન કામ કરવાની શક્તિ તમારામાં આવશે.

૨૦—તમે ગામડાંમાં કામ કરવાની મુશ્કેલીઓ જેમ જેમ બતાવતા જાઓ છો તેમ તેમ તે કામ વિશે વધારે ને વધારે રસ જ ઉપજે છે. સાચે જ, રાષ્ટ્રીય કૃષિવણી આ ગામડાંઓમાં કામ કરવાથી જ મળશે ખરું કે નહિ ?

૪૦—શહેરોમાં લોકો જેટલા ઓકળીનથી વિખુટા પડેલા હોય છે તેટલા ગામડાંઓમાં નથી હોતા. શહેરો કરતાં ગામડાંઓનું જીવન વધારે સંયુક્ત અને વધારે સામાજિક હોય છે, અને તેથી જ ત્યાં સામાજિક પ્રશ્નોનું અધ્યયન સાંકેતિક થઈ શકે છે.

૨૦—પણ સહેરો કરતાં ગામડાંઓમાં
કુસંપ તો વધારે હોય છે, વડવાડો ખૂબ
ચાલે છે; ત્યાંનું જીવન વધારે સંયુક્ત—
વધારે સામાજિક કેમ કહેવાય ?

૪૦—પ્રમાણમાં સહેરોમાં શાન્તિ
હોય છે ખરી, પણ તે સામાજિક શાન્તિ
ન કહેવાય. એકના અને સંપત્તિ ઉચ્ચ
આદર્શ છોડી નીચે કુતરી આવીને મેળ-
વેલી તે શાન્તિ હોય છે. પતિપત્ની એક-
બીજા જોડે ન બનતાં છૂટાછેડા કરીને
શાન્તિ મેળવે તેવી એ શાન્તિ છે. ન્યાતોમાં
તડાં પડે છે એટલા માટે આખું ન્યાત-
બંધારણ જ તોડી નાખવાથી જ શાન્તિ
મળે તે મતની એ શાન્તિ છે. બાઇબાઇ
વચ્ચે બનતું ન હોય એટલા માટે એક
કુટુંબનાં એ કુટુંબ કરીને મેળવેલી શાન્તિ
જેવી તે શાન્તિ હોય છે. ઉચ્ચ આદર્શ
છોડી નીચે કુતરવાથી સહેજ શાન્તિ અથવા
રાહત થોડા દિવસ માટે મળે છે એની હું
ના નહિ પારૂ. વગાઇમાં પાંચપચીસ માઇલ

પાછા હઠવાથી પણ એક જાતની રાહત મળે છે, પણ તે શું ઇચ્છવાજેવી છે ?

સૌ—આ બહુ જ મહત્વનો સવાલ લાગે છે; છતાં આનો સ્વરાજ્ય સાથે શી સંબંધ એવી શંકા થઈ આવે છે.

જૉ—સંબંધ નથી જોઈ શકતા ? ગામડાંમાં જઈને ત્યાંના ઝગડાઓ જોઈ તમે બોલોને શી સલાહ આપશો એનો વિચાર કરો. જ્યાં દરેક વ્યક્તિ અલગ અલગ રહે છે અને જ્યાં બધી વ્યવસ્થા પરાયા બોલોના હાથમાં રહે છે અથવા ફેટલાક પ્રતિનિધિઓના હાથમાં રહે છે એવા શહેરના વાતાવરણમાં ઉછરેલા તમે ગામડાંઓમાં પણ એ જ વાતાવરણ હાખલ કરવાની બૂઝ કરશો એ બીક પણ શું વ્યાજબી નથી ? ગામડાંના લોકોને વધારે સ્વાવલંબી, વધારે સ્વતંત્ર અને વધારે સ્વરાજ્યભોગી કરવાને બદલે તમે શાન્તિને નામે જે સાઈ કે નઠાઈ સ્વરાજ્ય અથવા જાહેર જીવન છે તે તોડી નાખશો. પાશ્ચાત્ય

કચની પ્રતિનિધિપદ્ધતિ તમને અત્યંત સ્વાભાવિક લાગે છે, અને તે જ તમે ગામડાં-ઓમાં દાખલ કરવાના. તમારું મહાસભાનું બંધારણ પણ એ જ ભતનું છે. પણ આ પદ્ધતિની પાછળ પ્રતિનિધિનું વચન એ આપણું પોતાનું વચન અને પ્રતિનિધિનો નિર્ણય એ આપણો નિર્ણય એમ માનવાની જે વૃત્તિ રહેલી છે તે જો લોકોમાં ન હોય તો પ્રતિનિધિપદ્ધતિથી ગામડાંઓને કાંઈ લાભ થાય એમ મને તો નથી લાગતું.

સૌ—ત્યારે મહાસભાએ આનો નિર્ણય કેમ નથી કર્યો ? અમારે તો મહાસભાને વશદાર રહીને જ કામ કરવાનું રહ્યું.

જૌ—તમારી વાત સાચી છે. મહાસભાને અત્યાર સુધી સરકાર પાસેથી માગીને સ્વરાજ્ય હોવાનું હતું, એટલે સરકાર સમજે એવું જ સ્વરાજ્ય મહાસભાએ કહ્યેલું. તેમાં વળી મહાસભામાં જનાર આપણા પ્રતિનિધિઓ બધા અંગ્રેજી બોલેલા !

દેશની સ્થિતિ કરનાં અગ્રેજ ચોપડીઓ-
માંના વિચારો સાથે તેમનો પરિચય વધારે;
તેથી તેમને બીજું સૂઝે જ શાનું ? છતાં
તમે કહો છો તેમ તમારે મહાસમાન
બંધારણ સ્વીકારીને જ કામ કરવું જોઈએ.
એમાં હાથ પુરતમાં કંઈ નુકસાન છે એમ
હું નથી કહેતો. મારે તો ગામડાંઓમાં જે
સમાજબદ્ધો છે તે તમારે હાથે જાણે-
અજાણે પણ ન તૂટી પડે એટલા પૂરતી જ
એતવાણી આપવાની હતી.

સ૦—શું બ્રિટિશ કૉન્સ્ટીટ્યુશની માફક
આપણે ત્યાં આપણું જૂનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન
હતું ? આપણા ઇતિહાસમાં તો કૉન્સ્ટી-
ટ્યુશનનું નામ સરખું નથી. પછી વેદમાંથી
અથવા તમારા ઇતિહાસ અર્થશાસ્ત્રમાંથી
કંઈક કાઢો તો ભલે.

જ૦—કૉન્સ્ટીટ્યુશનનો અર્થ શો છે
તેનો પહેલાં વિચાર કરો. કૉન્સ્ટીટ્યુશન
એટલે સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ. ગમે તે
ડોક્ટરને કૉન્સ્ટીટ્યુશન શબ્દનો અર્થ પૂછો.

કેટલાક લોકો કહે છે કે રાત્રે ઉઝગરે કરવો એ મારા કૉન્સ્ટીટ્યૂશનને અનુકૂળ નથી આવતું. એ જ પ્રમાણે દરેક સમાજનો પણ સ્વભાવ હોય છે, સમાજની પ્રકૃતિ હોય છે. અને તે સ્થાયી હોય છે. જ્યારે કાયદાઓ હોતા નથી, જ્યારે રાજ્યતંત્ર ભાંગી પડે છે, ત્યારે પણ કૉન્સ્ટીટ્યૂશન હોય છે, કેમકે તે સમાજની પ્રકૃતિ છે. એ સામાજિક પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ જુલમમાર રાજ પણ વર્તી ન શકે. શોકસમાને બસે ગમે તેવા કાયદાઓ ધડવાનો હક હોય, છતાં સમાજની આ પ્રકૃતિને અથવા કૉન્સ્ટીટ્યૂશનને વશ રહીને જ તેને કાયદાઓ ધડવા પડે છે. એ કૉન્સ્ટીટ્યૂશનની વિરુદ્ધ જનારા કાયદાઓ તૂટી જાય છે. કૉન્સ્ટીટ્યૂશન કોઇ કોઇને આપતું નથી; એક પ્રજા બીજી પ્રજાનું કૉન્સ્ટીટ્યૂશન ધડતી નથી. કૉન્સ્ટીટ્યૂશન ધડી કાઢવાનું કરવાનું હોતું જ નથી. સફળતા મેળવવા ઇચ્છનાર માત્ર તેથી વાકેફ જોઇએ. તમે જે રીતે ઘોડા સાથે વર્તો છો તે રીતે ગધેડા સાથે

નથી વર્તતા, જે રીતે બિલાડી સાથે વર્તે છે તે રીતે કુતરા સાથે નથી વર્તતા; કારણકે દરેકનું કૉન્સ્ટ્રીટયુશન-દરેકની પ્રકૃતિ બિન્ન છે. કુતરું લૂણુનિષ્ઠ છે, જ્યારે બિલાડી આત્મનિષ્ઠ જનનવર છે.

સ૦—ત્યારે હિન્દુસ્તાનનું પણ એવું જ કંઈ ને કંઈ કૉન્સ્ટ્રીટયુશન હોવું જોઈએ; હિન્દુસ્તાનની પણ પ્રકૃતિ હોવી જોઈએ. તે કેમ નથી જડતી ?

જ૦—મોઢો માણસ જીટવૈદના હાથમાં સપડાય તો તે પેલા માંદાના કૉન્સ્ટ્રીટયુશન તરફ સાનો જૂએ ? બિચારો મોઢો માણસ જ ઉલટો પ્હીપ્હીને પેલા કીટવૈદનું કૉન્સ્ટ્રીટયુશન (પ્રકૃતિ) જોઈજોઈને વર્તે છે ! સાચું વહુના કૉન્સ્ટ્રીટયુશનનો વિચાર કર્યા વગર જ ધરનું અધિરાજ્ય ચલાવે છે તેથી શું વહુનું સ્વતન્ત્ર કૉન્સ્ટ્રીટયુશન નથી હોતું ? એક રીતે જૂઓ તો અંગ્રેજ લોકોએ હિન્દુસ્તાનનું કૉન્સ્ટ્રીટયુશન જાણીને જ અને તેને માન આપીને જ આત્માર સુધી આટલું રાજ્ય જમાવ્યું છે. ધર્મને નામે અથવા

કુદ્ધ ધાર્મિક મતબેદને લીધે એકબીજાને
જીવતા બાળા મુકનારી આ ગોરી પ્રજા
સીધી રીતે ધાર્મિક બાબતોમાં આપણે ત્યાં
વચ્ચે પડતી નથી એનું કારણ કંઈ તેમની
હિદાયતા નથી, પણ આપણું કૉન્સ્ટીટ્યુશન
છે. મુસલમાન લોકોએ આ કૉન્સ્ટીટ્યુશન
જાણ્યું ત્યારે જ દેશમાં શાન્તિ સ્થાપિત
થઈ. જેમ કોઈ પણ પ્રાણી પોતાની પ્રકૃતિ-
ને છોડી શકતું નથી, તેમ કોઈ પણ
સમાજ પોતાનો સ્વભાવ—પોતાનું કૉન્સ્ટી-
ટ્યુશન છોડી ન શકે. તેને બદલવાનો
પ્રયત્ન કરશે તો સમાજ વિકૃત થશે.

સૌ—ત્યારે અમારે તો હિન્દુસ્તાનની
આ પ્રકૃતિ શોધવાની રહી. શું ગામડાંમાં
જઈને આ સંશોધનકાર્ય કરીશું ? હે
બગવાન ! ગામડાંના લોકોને રાજ્યપ્રકરણ
બણાવવા અમે નીકળ્યા ત્યાં તમે હિન્દુસ્તાનની
પ્રકૃતિનું સંશોધન લાવીને અમારે માથે
લાવું.

જૌ—પ્રકૃતિનું સંશોધન કરવાનું તે
કાણ કહે છે ? હું તો એટલું જ કહી રહો

હું કે મિથ્યૈષ વ્યયસાયસ્ત પ્રકૃતિસ્ત્વાં
 નિયોદયતિ । માંદો માણસ પચારીમાંથી
 ઉઠ્યા એટલે તેની પ્રકૃતિ એની મેળે જ
 કામ કરવા મડે છે. હું તો તમને એટલું
 જ કહી રહ્યો છું કે એની વચ્ચે પડશે મા;
 એને વિકૃત કરશે મા. સંસારસુધારક બનીને
 અથવા પાત્રાત્ય રાજકીય કલ્પનાના દાસ
 બનીને સામાજિક આદર્શો પર અત્યાચાર
 કરતા ના.

સ૦—ગામડાંમાં જઈને શું ન કરવું
 નોંધ્યે એનો હવે કંઈક ખ્યાલ આવે છે
 ખરો. હવે તમારી સૂચનાઓ હું કંઈક
 સમજીશ એમ લાગે છે. હવે જે કાંઈ
 કરીશ તે સામાજિક પ્રકૃતિને પ્રથમ સમજ
 લઈને જ કરીશ.

જ૦—મેં કાલે તમને કહ્યું જ હતું કે
 ગામડાંઓમાં જઈ તમારે લોકોના વિશ્વાસ
 સંપાદન કરવો અને એમની શુદ્ધ સેવા
 કરવી. તમે શરૂઆતમાં આરોગ્ય અને
 સ્વચ્છતાનું કામ હાથમાં લઈ શકો.
 આપણા લોકો ઘરનું પાણી અને પાણીનાં

વાસણો ખૂબ સ્વચ્છ રાખે છે. તેની પાછળ
 કોઈક સંસારસુધારક અથવા ધાર્મિક પુરુષની
 મહાન તપશ્ચર્યા જરૂર રહેલી છે. હવે તો
 લોકોની તે પ્રકૃતિ બની ગઈ છે. ન્હાવાની
 બાબતમાં પણ ઘણાખરા લોકો બહુ જ
 સ્વચ્છ રહે છે. પણ કપડાંની બાબતમાં
 તેમ બનતું જ નથી. આપણા લોકો મૂળથી
 જ ઓછાં કપડાં વાપરનારા. જ્યાં કપડાંની
 જ દરકાર નહિ ત્યાં કપડાંની સ્વચ્છતા પર
 કોણ ધ્યાન આપે ? કપડાંનો શોખ હમણાં
 હમણાં જ વધી પડ્યો છે. તે વિશે સમાજ-
 માં તમે એકદમ હીલચાલ ન કરી શકો.
 પણ ગામડાંની શાળાઓમાં બનતાં સુધી
 કપડાં ઓછાં વાપરવાં અને વપરાતાં કપડાં
 સ્વચ્છ રાખવાં એ વિશેનો આગ્રહ તમે
 જરૂર દાખલ કરી શકો. ઝાઝાં કપડાંમાં
 ઝાઝી સભ્યતા છે એ કલ્પના ઠાઠી નાખવી
 જોઈએ. ખીજી સ્વચ્છતા ધરનાં ગોદડાં
 બિછાનાંઓની. શહેરોમાં તમે ગાદી ગાદલાંની
 બોળો ઘોળીને આપો. ગામડાંના લોકોને
 તમે તે સલાહ આપો તો તમારૂં કોઈ માને

નહિ. તેમને બધાં ગોદડાં તડકામાં મૂકવાનું
શીખવશે. તો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ઘણું કામ
થશે. ઉનાળામાં દરેક ઓરડી ઉપરનાં થોડાં
થોડાં નળિયાં ખુલ્લાં રાખવાની ભલામણ
કરશે. તો તે પણ તેઓ સમજી શકશે.
પાણીની સ્વચ્છતા વિષે મેં ઉપર વાત કરી,
પણ ગામડાંઓમાં સાર્વજનિક કૂવાઓ અને
કૂવાની આસપાસની જગા બહુ જ કીચડ-
મચ્છરવાળી હોય છે. શોકો ગમે તેવાં
વાસણો કૂવામાં ઉતારે છે, કૂવાની આસ-
પાસ બેડાં માંજે છે, દોરો પણ ત્યાં જ
આવીને પાણી પીએ છે અને આસપાસ
બધે કાદવની ગંદકી હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે
પાણી વાસ પણ મારે છે.

શુભ—ધરની સ્વચ્છતા વિષે શોકોને
ઉપદેશ કરી શકીશું, પણ કૂવા સાફ કરવાનું
કામ બધાનું—એટલે કેાઇનું જ નહિ એવો
ઘાટ થઇ પડે છે.

જી—ત્યાં જ તો તમારી જરૂર છે.
ગામડાંઓમાં સાર્વજનિક કામો થતાં જ
નથી. કોઇ કરવા બધ તો બીજા તેને

મદદ નથી કરતા. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ગામડાંમાં જો કોઈ માણસ આગેવાન થઈને કૂવો ખોદાવે તો બીજા કહે છે કે એ પુણ્ય કમાવા માગે છે, ભલે એ પોતાના પૈસાથી જ તે કામ કરે; આપણે આપણા પૈસાથી શા માટે એને પુણ્ય મેળવવા દઈએ? આમ હાલના વખતમાં તો ક્યાંય સાર્વજનિક કામો થતાં જ નથી, અને કામ છે તો સરકાર મારફતે. એટલે કે પૈસા કોઈ ઉદાર માણસના અને બવસ્થા સરકારની.

સ૦—પણ એ કેવી રીતે અટકાવીયે

જ૦—પ્રસંગ જોઈએ હિમ્મત તમારે ખતાબે જ છૂટો. તમારે લોકોને એકવાર કૂવાની સ્વચ્છતા વિષે કહી દેવું. તેઓ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે એ દેખીતું જ છે. બીજો દિવસે સવારે હોને તમારે કૂવાની આસપાસ સાફ કરવા મંડી પડવું. 'હું એકલો શું કરીશ' એવો વિચાર સરખો મનમાં ન આવવા દેવો. તમે સાફ કરેલી

જગ્યાએ બીજા આવીને ગંદકી કરે તોપણ તમારે ચીડાવું નહિ. આ તપશ્ચર્યાના દિવસોમાં પોતાના કાર્યની લોકોમાં બિલકુલ હોહા ન કરવી. ધીમે ધીમે લોકો સમજતા થશે. આપણા સામાજિક દોષો પાણીથી કે શબ્દથી ધોવાય એવા નથી. આપણા પરસેવાથી જ આપણે તે ધોવા પડશે અને આજે તેમ નહિ કરીએ તો કાલે આપણા લોહીથી ધોવા પડશે. તમે તમારી મૂક સેવા કર્યે જશો તો લોકો આપો-આપ સમજતા થઈ જશે, યુવકવર્ગ તમારી મદદે દોડી આવશે અને મુરખીઓ બેઠા બેઠા તમારી કદર કરશે. બનતાં સુધી પૈસા સાથે કામ ન રાખવું. મહેનતથી જ જેટલું કામ થઈ શકે તેટલું કરવું. સાર્વજનિક કામને માટે કોઈ પોતાની મેળે પૈસા આપવા આવે તો જ તે લેવા; માગવા જવું નહિ અને પૂછું નમ્રતા રાખવી એટલે તમારા કામમાં તમને જરૂર હોય મળશે. આ કામમાં કંઈક હોય મળ્યા પછી તમારે રસ્તાની આસ-

પાસ જે ગંદી હોય તે દૂર કરવાનું કામ હાથમાં લેવું. ગામડાંઓમાં પેશાબ ક્યાં કરવો અને સવારે સ્નાયને માટે ક્યાં જવું એ વિષે બિલકુલ વિધિનિષેધ નથી હોતો, અને ઇશ્વરે જે ગામડાને સ્વર્ગના હરિદ્ તરીકે સરજેલું છે તેને લોહો નરક બનાવી દે છે. છતાં એ ગંદીનો સવાલ શહેરમાં જટલો અથવા છે તેટલો ગામડાંમાં નથી હોતો. પુરાણોમાં શીતળાદેવીનું આયુધ સાવરણી છે એમ લખેલું છે. ગામદેવતાનું આયુધ પાવડો કલો છે. સવારે ઉઠીને માણસ સૌમ જમ તેની પાસે લાકડાનો કે લોહનો એક પાવડો હોવો જ જોઈયે. માણસ ખેતરમાં જમ, ત્યાં એ પાવડા વતી ખાડો ખોદે, તે વાપમાં પછી તેના પર માટી ઢાંકી દે અને જમિયાતાની ક્ષેત્ર માગીને ઘેર પાછો આવે. આમ કરવાથી ખેતરને સાફ ખાતર મળે અને આસપાસ ક્યાંયે ગંદી ન થાય. દરેક ધરના વાડામાં એવા જ ખાડા હોવા જોઈયે. આ કાર્યની શરૂઆત પણ નિશાળ મારફતે જ થઈ શકે.

સ૦—હવે અમે સમજ્યા. મામડાંની નિશાળ એ કાંઈ કેવળ કાંઈ બચાવવાની નિશાળ નથી, પણ લોકોના જીવનમાં કાંઈક કરી મુકવાળેગ એક સહેલું પણ અસરકારક સાધન છે.

જ૦—સાચી વાત છે. મામડાંની નિશાળ એ માત્ર કાંઈ બચાવવાની નિશાળ નથી, પણ પ્રજાને પોતાનો કાંઈક ખરો કરતાં શીખવવાની નિશાળ છે, અને તે સામાજિક જીવનમાં કાંઈક કરીને જ ખરી ચલાવી શકાય.

સ૦—તમારી મામડાંની નિશાળ વિષેની કલ્પના જરા કહેશો ?

જ૦—તેની યોજના આપણે આવડી કાઢે ચર્ચાશું.

૨૦—આજે મામડાંમાં નિશાળો ખોલવાની સા માટે જરૂર છે અને તે મારફતે શું શું કાર્ય થઈ શકે, એની આજે ચર્ચા કરવાની છે. પણ તે કરીએ ત્યાર પહેલાં અમારા આ એક મિત્ર અમારી સાથે આવેલા છે તેમને કેટલીક શંકાઓ પૂછવી છે તેનું નિવારણ પહેલું કરશો ?

જૉ—સુખેશી; પણ એક વાત કહી લઉં. તે એ કે શંકાનિવારણ થાય તો તે મુજબ કામે લાગી જવાની તમારા મિત્રની શંકા છે ? નહિ તો ઘણીવાર શંકા એ એક ભતની ચળ કે ખર્જવાળ

હોય છે. એક શંકાનું નિવારણ થયું કે બીજી ઉદ્ભવે છે. ન ઉદ્ભવે તો શોધી કાઢવાનું મન થાય છે. અને એમ શંકાની હાર ચાલુ રહે છે. અન્તે જ્યારે એક પણુ શંકા નથી રહેતી ત્યારે પણુ માણસ એમ નથી કહેતો કે 'નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લભ્યા' 'સ્થિતોસ્મિ ગતસંદેહઃ' 'સજ્જોડઈ' 'ધર્મપાલને' । તે એટલું જ કહે છે કે શંકા કાઢવાની મારી શક્તિ ખૂટી ગઇ તેથી હું અટકું છું; ફરી શંકા કાઢી શકું તેમ હોઇશ ત્યારે જોઇ લઇશ.

મિત્ર—ના. એવા કુતર્ક લઇને હું નથી આવ્યો. અસહકાર કરીને જ હું આવ્યો છું. મારી શંકા એટલી જ છે કે અમારે જો ગામડાંમાં જઇને કામ કરવું છે તો અમને આજે જ હિન્દી જણવાનું શા સારું કહો છો ? ગુજરાતનાં ગામડાંઓ આજ હિન્દી વગર ક્યાં સૂકાય છે ?

જ૦—તમે આ હીલચાલનો મર્મ નથી સમજ્યા જણાતા. આ હીલચાલ જેમ

સદ--હવે સમજાયું ખરું. હવે બીજો પ્રશ્ન.

જવ--ના, હિન્દી વિષે હજી કહેવાનું રહ્યું છે. તમે જાણો જ છો કે હમેશાં સાચા કામ કરનારા જોછા જ હોય છે. તેમાં વળી પોતાના કાર્યનું રહસ્ય સમજી કુશળતાપૂર્વક કામ કરનારા એથીયે જોછા હોય છે. એવા લોકોને દેશમાં જ્યાં ફરીને લોકોને સમજાવવાનું હોય છે. તેઓ કંઈ કંઈ બાબા શીખી લેશે? એક જ સાર્વત્રિક રાષ્ટ્રભાષા હોય તો કામ કેટલું સહેલું થઈ જાય? ધારો કે પંજાબમાં કે સંયુક્ત પ્રાન્તમાં કંઈ તોફાન થયું છે; ત્યાંના બધા આગેવાનો જેલમાં ગયા છે. એવે વખતે લોકોને સમજાવવા માટે જો તમારે જ જવાનું હોય તો ત્યાંનાં ગામડાંઓમાં કંઈ ભાષામાં તમે બોલશો? આજથી જો હિન્દુસ્તાનના દરેક ગામડામાં વિદ્યાર્થીઓને હિન્દી શીખવાડી રાખીશું તો ગમે તે માણસ ગમે ત્યારે ગમે તે પ્રાન્તમાં જઈ કામ જાળવી શકશે. હવે તમારો બીજો પ્રશ્ન પૂછો.

સુ૦—આ તો તમે મદુ જ મહત્વની વાત કરી; અને આમાં ઉર્દુ લિપિનો સવાલ પણ આવી ગયો હાજે છે.

જ૦—જાને જ ઉર્દુ લિપિ જણી દેવાની તરફેણમાં તે દલીલ છે ખરી, પણ ઉર્દુ શીખી દેવાને કાયમના અને અત્યંત મહત્વનાં બીજાં પણાં કારણો છે.

સુ૦—ત્યારે તેનું કિર્કર્ષન જરૂર કરો. અત્યારે જ આપની પાસેથી તે સંમળવા ઇતિએ જરૂર છે. મામડાંમાં મારે તે સમજાવવું પડશે.

જ૦—હિન્દુમુસલમાન એકતાનું મહત્વ તમે સમજો છો. આ એકતા એકબીજા વિષેના સરખા જ અજ્ઞાન ઉપર ટકવાની નથી. બાઇબલ વિષે તમે જોટલું જાણો છો તેટલું ભગવદગીતા વિષે પણ નથી જાણતા; અને કુરાન વિષે તો સવાલ જ શો? જે દેશમાં મોઝય કહેનચાહો ઉપનિષદનાં બાધાન્તરો કરતા તે દેશમાં તુલસીરામાપણે જેવા વિચારનું મન્નથી કેટલા મુસલમાનો વાગેરે હોય છે? એકબીજા મારેનું આ અજ્ઞાન

કાઢવે જ છૂટકો છે; નહિ તો વિદેશી લોકો
 ગમે ત્યારે હિન્દુમુસલમાન એકતામાં વિધ
 નાખી શકશે. પણ હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ
 તેમજ મુસલમાન ધર્મની શુદ્ધતા જાળવીને
 એક નવી હિન્દી સંસ્કૃતિ ખડી કરવાની
 છે. વીસમી સદીમાં ટકી શકે અને સર્વ
 પ્રકારના લોકોનો પોતાનામાં સમાવેશ કરી
 શકે એટલી ઉદાર અને વ્યાપક તે હોવી
 જોઈશે. જે ચાર વિદ્યાન પડિતો, સામકારો
 અગર મહાત્માઓ તે રચી શકવાના નથી.
 તેઓ અમુક દિશામાં ગતિ આપી શકે
 ખરા, પણ સંસ્કૃતિ તો આખું રાષ્ટ્ર
 સામંતે પ્રયત્ને જ ઉપજાવી શકે. આઠલા
 માટે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસની જોટલી
 જરૂર છે તેટલી જ કુરાન અને શરસી
 સાહિત્યના અધ્યયનની પણ છે. માટે શિક્ષિત
 વર્ગ દેવનાગરી તેમજ ફારસી બન્ને
 લિપિમાં લખેલા સાહિત્ય સાથે ખરિયય
 મેળવવાની કુચી હાથ કરવી જ જોઈયે.
 માત્ર તમે જે હિન્દી ઉપજાવશો તે કાંઈ
 એક જ પક્ષના આગ્રહવાળી ન હોવી જોઈયે.

સૌ—હિન્દી ઉપભવવાની શી રીત કરો છો? એ કંઈ મને ન સમજાયું.

જૌ—દેશમાં જ્યારે નવું ચેતન સ્ફુરે છે, સમાજમાં જ્યારે નવો પ્રાણ સંચરે છે, ત્યારે ભાષા પણ નવો જન્મ પહેરે છે. હિન્દીને રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે સ્વીકાર્યા પછી તમારે તેને સાચું રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવું જ જોઈએ; એટલે કે હિન્દીને એવી બનાવો કે હિન્દુસ્તાનના હરકોઈ પ્રાન્તને તે પરાયી ભાષે નહિ અને સૌ કોઈ તેનો સરખી જ છૂટથી ઉપયોગ કરી શકે. આમ હિન્દી કેળવવાનું કાર્ય બધા પ્રાન્તોએ મળીને કરવું જોઈએ. દરેક પ્રાન્તે આ સામ્રાજીને પોતાની ભાષાના વિચાર, ભાષાશૈલી અને વાક્યરચના કરે અર્પવો જોઈએ. તો જ તેનો રાજકોપ સમૃદ્ધ થાય. આમાં તમારો પોતીકો સ્વાર્થ પણ રહેલો છે. તમે હિન્દીની જેમ વધારે સેવા કરશો તેમ તે તમને પોતાને પણ અનુકૂળ થશે અને નદીના પટમાં પોતાના ધાટ નજીક નીકળેવાથી જેમ નદી તમારા ધાટ પાસે આવે તેમ

છે તેમ હિન્દીનો પ્રવાહ તમારી બાધાને વધારે જીવનદાયી જ નીવડશે. બધા પ્રાન્તમાં તમે ફરી ચક્રશે. તમારા વિચારો સહેલાઈથી ફેલાશે અને રાષ્ટ્રની સાથે સાથે તમારી પ્રતિષ્ઠા વધશે. પણ આ વિષે આટલું બસ થશે. આમશિક્ષણની ચર્ચામાં આટલું વિવેચન વિષયાન્તર જેવું ગણાય.

સૌ—વિષયાન્તર બસે હોય, પણ હવે મારામાં હિન્દી વિષે મહા હત્પત્ત થઈ છે અને તેથી ગામડાંઓમાં જન્મ હું વધારે હિતસાહથી હિન્દીનો પ્રચાર કરી ચક્રીશ અને હું શીખતાં કંઠાણીશ નહિ. મારો બીજો સવાલ હવે હું આજે નહિ પૂછું, કેમકે મારે સૂતર કાંતવાનો વર્ગ ચલાવવો છે. આવતી કાલે જરૂર આવીશ.

જૉ—જરૂર આવજો. આવતી કાલે મારે ગામડાંઓની નિશાળ વિષે વાત કરવી છે.

૬૭—ગામડાંઓની નિશાળો વિષે તમે એટલી બધી આતુરતા ઉત્પન્ન કરી છે કે હવે જો તેને વધુ લંબાવશો તો તેમાંનો રસ બધો ઉડી જશે.

૭૦—ગામડાંમાં જન્મને શું કરીએ એનો જવાબ 'નિશાળો ખોલો' એટલો જ મારે આપવો નહોતો. વળી વિષય લંબાવવાને માટે તો આપણે બંને સરખા જ જોખમદાર છીએ. તમે એમ ન માનતા કે ગામડાંઓમાં જન્મને કામ કરવાનો એક જ રસ્તો છે. ગામડાંઓમાં કરવાનું કામ છત્રવનવ્યાપી છે. આપણું સ્વરાજ્યનું કામ મધ્ય તેટલું જ વિશાળ છે. સ્વરાજ્યનો સવાલ ફેવળ રાજદારી નથી, લશ્કરી નથી

અગર માત્ર આર્થિક પણ નથી. પ્રજાકીય
 જાગૃતિનો એ સવાલ છે. પ્રજામાં ઉત્સાહ
 અને શક્તિ જન્મવાનો એ સવાલ છે. જેમ
 ખાધા વગર માણસને ન ચાલે, શ્વાસ લીધા
 વગર ન ચાલે તે જ પ્રમાણે સ્વરાજ્ય વગર
 પણ પ્રજાને જીવવું જ અશક્ય થઈ પડવું
 જોઈએ. જેમ માણસ પોતાની જીવવાની
 સાધકાત સિદ્ધ કરીને પછી જીવવાનો પ્રયત્ન
 કરતો નથી, તે તો પ્રત્યક્ષ જીવી જ બતાવે
 છે, તે જ રીતે સ્વરાજ્યની સાધકાત સિદ્ધ
 કરવાપણું હોવું ન જ જોઈએ. દોર જેમ
 તરવા શીખવા બેસતાં નથી, નિઃશંકપણે
 પાણીમાં પડતું મુકે છે, તે જ રીતે આપણે
 સ્વરાજ્યમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. ભૂખ્યું
 બાળક જેમ ખાધેલું થયશે કે નહિ તેનો
 વિચાર ક્યાં વગર ખાવા જ માંડે છે તે જ
 રીતે પ્રજાએ સ્વરાજ્ય અખત્યાર કરવું
 જોઈએ. આ વાત છે સહેલી, પણ આપણા
 લોકોએ જુની મરેડમાંથી નીકળી જવું
 જોઈએ. આશ્ચર્ય સ્થિતિ વિષે પ્રજામાં
 અસન્તોષ તો ઉત્પન્ન થયો જ છે, પણ તે

સ્થિતિ બદલી ચકાય છે એટલે વિશ્વાસ
 તેમનામાં આવવો જોઈએ. ફક્ત ઉપદેશ દ્વારા
 તે ન બને. તેમની જોડે બળવાથી જ
 તમારી શક્તિ તમે તેમનામાં ઉતારી શકો છો.
 મોટરોમાં કરતાં જીવાનીઆઓમાં ધ્વિરે
 વધારે શક્તિબળ મુકેલું છે. તેનો ઉપયોગ
 કરવો હોય, તે કેળવવું હોય તો તે માટે
 ગામડાંમાં નિશાળ ખોલવા જેવું જીજ્ઞાસુ
 સાધન હોઈ શકે? ગામડાંના લોકોનાં હૈયાં
 હાથ કરવાનો તે સીધામાં સીધો ઉપાય છે.
 કહેવાય છે કે દુર્ગાંડમાં એક હમેશ્વારે
 પોતાના મતદારોનાં જોડાઓ કરીએ ઉપર
 બંધાઈ કરીને એક પાઈ પશુ ખરબ્બા વગર
 બધા મત મેળવ્યા હતા. બીજી રીતે પશુ
 ગામડાંઓમાં કામ ચાલુ શકે. કેટલાક પોતાનું
 મથક એક ઠેકાણે રાખી આસપાસનાં
 પાંચપચીસ ગામડાંઓમાં ફરશે, તો કેટલાક
 એક ગામડું ગાલીને જ બેસશે. બહેની સેવા
 સરખી જ ઉતરશે. કેટલાક ગામડાંઓના
 લોકોને આર્થિક હિતના ઉપાયો બતાવશે
 તો કેટલાક સાંસ્કૃતિક વૃત્તિવાળા અને

આડંબર વિનાના સ્વયંસેવકો ધર્મોપદેશ કરીને સ્વરાજ્યનો પાયો ચણશે. કેટલાક હિન્દી મહાસભાનું બંધારણ સમજાવવાનું કામ માથે લેશે તો કેટલાક દારૂનિબંધનું કામ કરશે. કેટલાક દુષ્કાળનિવારણ માટે ધસાશે તો કેટલાક પ્રજાને સત્યાગ્રહના પાઠ ભણાવશે. પણ સૌથી વધારે સેવા ખેડૂતશિક્ષકની છે.

સૌ—ખેડૂતશિક્ષક એટલે શું ?

જી—જે માણસ શિક્ષક છતાં ખેતીનું કામ કરે છે અને ખેડૂતોની ખેતીની સમસ્યા સાચવીને લેખને અને તેમનાં ઓકરાંઓને ભણાવે છે તે ખેડૂતશિક્ષક કહેવાય. આવો શિક્ષક પ્રજાનો સ્વાભાવિક નેતા બની જાય છે. પોતે ખેતી કરતો હોવાથી ખેડૂતોનું સુખદુઃખ વગરમહેનતે તે સમજી શકે છે. મહેલો હોવાથી ધણી બાબતોમાં તેને આદરો વગ્યે જ ઉપાયો સૂઝે છે. જો તે સાત્ત્વિક દત્તિરાજો અને નિઃસ્પૃહી હોય તો ધણી કજીઆઓ તે પોતે પતાવી શકે છે. અંપારણ્યમાં કામ કરનાર એક સ્વયંસેવકો ભોળા પર એટલી સારી જાપ પાડી હતી

કે જેમના ધરમાં બે ગણુ હાથીઓ રહેતા
એવા કુટુંબના લોકો પણ માપમાપ વચ્ચેના
ઝગડાઓ પતાવવા તેમની પાસે આવતા.

સૌ—આ કામ અપૂર્ણ છે, છતાં
સમજાય એવું છે. ગામડાંઓમાં મુખ્ય કયા
કયા વિષયો બણાવવા એમ તમે માનો
છો? ‘શ્રી આર્સ’ કરતાં કાંઈ પણ વધારે
શીખવવાની જરૂર છે ખરી?

જૉ—‘શ્રી આર્સ’ જેવાં અગ્રેજી શુદ્ધ
વાપરવાની તમારી ટેવ ગામડાંઓમાં નહિ
આથે. સારા ગામડાંઓમાં જેમ શુદ્ધ સ્વદેશી
કાપડ હોવું જોઈએ તેમ ભાષા પણ શુદ્ધ
શુભરાતી હોવી જોઈએ. શ્રી આર્સ એટલે
લખવું, વાંચવું અને હિસાબ એટલું જ
કે નહિ? ત્યારે તેને કારકુની સિક્કણ કેમ
નથી કહેતા? આઠવી ઠેળવણી ગામડાંઓમાં
કામની નથી. બેસક, લોકોને લખતાં વાંચતાં
અને હિસાબ કરતાં આવડવું જોઈએ, પણ
એ ઠેળવણી નહિ મળ્યા. જેમ માણસને
જન્મતાં કે લુગડાં પહેરતાં આવડવું જોઈએ
તેમ જ લખતાં, વાંચતાં અને હિસાબ કરતાં.

પણ આવડવું જ જોઈએ. આ ત્રણે વસ્તુ
કેળવણીનું સાધન છે, કેળવણી નથી; કેમકે
આ ત્રણ વસ્તુથી જીવનનું રહસ્ય ઉઠેલાવું
નથી.

સૌ—ત્યારે તમે કયા વિષયો સૂચવો
છો ? હેડ, હૃન્ડ અને હાટનું એટલે કે
જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને ભાવનાઓની
કેળવણી તો નથી કહેવા માગતા ?

જી—ના, હું તો અત્યંત બવહાર
અને ઓછામાં ઓછા વિષયો સૂચવવા
માગું છું. આપણા સોડેમાં આધુનિકતા
લાવવા માટે નીચેના વિષયો જરૂરના છે :

(૧) સ્વભાષાની કવિતા, (૨) દુનિયાની
જૂએળ, (૩) સંપત્તિશાસ્ત્ર, (૪) સ્વધર્મનું
જ્ઞાન અને કેટલાંક વર્ષ સુધી (૫) વ્યક્તિગત
અને સામાજિક આરોગ્ય.

આરોગ્યને હમેશાંનો વિષય હું નથી
ગણતો, કેમકે પશુઓની પેઠે માણસને
પણ તે સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ. આજે
આરોગ્યના પાઠ બહુવધા પડે છે તેનું

કારણુ આપણા જીવનની કૃત્રિમતા અને
 વૃત્તિની જડતા છે. બિલાડીમાં, વાંદરાંઓમાં
 અથવા મધમાખોમાં જે સ્વચ્છતાનું ભાન
 સ્વાભાવિક હોય છે તે માણસોમાં કેળવણું
 પડે છે એ આપણી દૃઢશ્રદ્ધા સૂચવે છે.

સૌ—મધમાખોમાં શી ખાસિયત છે
 એ કું નથી જાણતો.

જૌ—મધમાખોમાં સામાજિક આદર્શ-
 ના નિયમ બહુ જ ચોક્કસાણી પળાય
 છે. મધમાખો સૌમ્યને માટે પોતાના
 મધપૂડાથી ખૂબ દૂર જાય છે. કોઈ મધમાખ
 માંદો કે ધાયલ હોય તો મલાવરોધ કરી
 મરી જશે પણ મધપૂડો બચાડશે નહિ.

સૌ—પ્રાથમિક કેળવણીમાં અને વળી
 ગામડાંઓની કેળવણીમાં આપે અર્થશાસ્ત્રને
 સ્થાન આપ્યું છે એ જરા અજ્ઞયબીભયું
 લાગે છે. અને તો અર્થશાસ્ત્ર કોલેજમાં
 ભણીએ છીએ.

જૌ—મારું માનવું એમ છે કે જેને
 નાણું વાપરતાં આવડે છે તેને અર્થશાસ્ત્ર

આવડવું જોઈએ. બહુ કુડો અભ્યાસ નથી
 જોઈતો, પણ આપણા લોકોએ અર્થશાસ્ત્રની
 દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં શીખવું જોઈએ. તેના
 વગર તેઓ હાલની સ્થિતિ બરાબર સમજ
 ન શકે. ખેડૂત લોકો એટલું તો સ્વાભાવિક
 રીતે જાણે છે કે આપણે જેટલી મહેનત કરીએ
 છીએ તેના પ્રમાણમાં આપણને સંપત્તિ
 મળતી નથી. દહાડે દહાડે મોંઘવારી ચલી
 જાય છે. મહેનત મજૂરી કરનારને પેટપૂરતું
 મળતું નથી અને આજસુ રોડીઆઓ મોજ
 હડાવે છે. પહેલાં કરતાં બજારમાં પોતાની
 હપજને માટે ભાવ સારો મળે છે છતાં
 પહેલાં જેવી આખાદાની હવે રહી નથી.
 આવી સ્થિતિમાં આપણને કેમ પણ
 છેતરતું હશે એવા સંશયથી માણસ મનુષ્ય-
 દ્વેષી બની જાય છે અથવા બધો જ દોષ
 નસીબ પર ફોળી દબને નિરાશાવાદી અને
 હતોત્સાહ બને છે. આવા ખેડૂતોને આપણે
 સાચું આર્થિક જ્ઞાન ન આપીએ તો તે
 રોડાટક દ્રવ્યની પેઠે સમાજને ભયંકર લઘ
 બન્ય છે.

સૌ—પણ અર્થશાસ્ત્ર ભણેલો માણસ
બહુ જ સ્વાર્થી, લાલચુ અને નિર્દય બની
જાય છે. યુરોપનું મહાયુદ્ધ આવા અર્થ-
શાસ્ત્રીઓએ જ લડાવ્યું હતું એમ કહેવાય
છે તેનું શું ?

જૉ—તેને માટે જ અર્થશાસ્ત્ર સાથે
ધર્મશાસ્ત્ર રાખ્યું છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં એકાદશીનો
હવવાસ, બ્રાહ્મણોને દાન, તીર્થમાં સ્નાન
અને રાત્રે ભજન એટલું જ ભણાવવાનું
નથી, પણ સામાજિક કલ્યાણની વ્યવસ્થા
ધર્મે કૌની રીતે કરી છે તે બતાવવું પડશે.

સૌ—આ તો સમજાયું, પણ કવિતાનો
શોખ આ સ્વરાજ્યની લડત વેળાએ શા
કામનો ?

જૉ—અરે, કવિતા તો પ્રજાનું જીવન
છે. લડાઈ પૂરજોસમાં ચાલે છે ત્યારે પણ
સૈનિકો પોતાની ખામ્ખોમાં કવિતાઓ
લલકારે છે. આપણે કવિતા તણ તથી જ
આપણે નિખ્રાણ થયા છીએ. જૂજોળ વિષે
આજે કોઈના મનમાં કશી શ્રદ્ધા નથી.

મણેલાઓ પણ આ વિષયની હુપેશા કરે છે, પણ બુગોળનું સંગીન જ્ઞાન હોય તો જ માથુસ આધુનિક મથાય. ભારેમાં ભારે આધુનિક વિદ્વાનો કહે છે કે દેશ, ધંધો અને સમાજ આ ત્રણ મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા છે.

સ૦—તમારા અભ્યાસક્રમમાં કંઈક અવસ્થિત યોજના તો હું જોઉં છું. પણ તેમાં ઇતિહાસ કેમ નથી ? તેમાં હિન્દુ ગણિત પણ નથી તેની હું તકરાર નથી ઉઠાવતો; પણ ઇતિહાસ વિના દેશાભિમાન કેમ જગૃત થાય ?

જ૯—ઇતિહાસ દેશાભિમાન જગૃત કરવાને માટે ન જ હોવો જોઈએ. તેમ હોય તો તે દારૂ જેવો મથાય. ઇતિહાસ દ્વારા આપણે મનુષ્યસ્વભાવ અને આપણા રાષ્ટ્રની પ્રકૃતિ સમજવી જોઈએ. તેવો હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ ક્યાં લખાયેલો છે ? આજે જે ઇતિહાસ આપણે બંધીયે છીએ તે તો જૂના ઝગડાઓનાં દાટયાં મડાં

ખોદી કાઢીને સમાજમાં મંદી ફેલાવે છે. એવો ઇતિહાસ ન બણીયે તો શું ખોટું ? સાચો ઇતિહાસ તો પચાવેલા અત્તની પેઠે પ્રજાનાં ખૂનમાં ફરતો જ રહે છે. ઇતિહાસ ખરાખર બણાવી શકે તો તે અમૃતસંજીવની છે, પણ પારકા ભોઠાએ લખેલો ઇતિહાસ પ્રજાશરીરમાં સડો ઉત્પન્ન કરનાર ઝેર છે.

સુ૦—આજે ચર્ચા ખૂબ થઈ છે, પણ એક જ સવાલ પૂછું છું. ખેડૂતોને કાયદાઓનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર નથી ?

જ૦—તમે તો મીઠા અને રામન ભોઠાના માનસિક ચેલાઓ બની ગયા છો તેથી કાયદાનું તમને આટલું મહત્ત્વ જણાય છે. પંચ મારફતે પોતાના ઝમડા પતાવનાર પ્રજા કાયદાની પંચાતમાં શા માટે પડે ? છતાં કાયદાની જાળમાં સપડાયા જ છે એટલે કાયદાઓ ભલે બણાવો. પણ માનવી કાયદાઓને ઇશ્વરી કાયદા કરતાં વધારે પવિત્ર માનવાની ખોટી વૃત્તિ કેળવતા નહિ. ધર્મ આગળ—અંતઃકરણની શુદ્ધ વૃત્તિ આગળ કાયદો કશી વિસાતમાં નથી.

ઇશ્વરે આપેલી સામાન્ય સહયુક્તિ કે
 ધર્મયુક્તિને વળગી રહેવું એમાં જ કસ્યાણ
 છે. વધારી દાવપેચ લટાવવાની વૃત્તિ એક
 વાર ઉત્પન્ન થઇ એટલે માણસ ભુલ્યો
 અને ડરપોક થવાનો જ. છતાં કાંટાથી
 કાંટો કાઢવો જોઇએ એ ન્યાય પ્રમાણે
 શોડાને કાયદાનું સામાન્ય જ્ઞાન બસે આપે.
 તેમજ જમીન મહેસૂલનો કાયદો, લેન્ડ
 રેવન્યૂ પ્રોસીજર, વગેરે કાયદાઓ જેડૂતોને
 જરૂરી છે તેટલા જરૂર બધાવજો, પણ
 જેડૂતોને પરાવલંબી કે કાયદાવલંબી
 બનાવવાનું પાપ માથે ન લેતા. તમારું
 મુખ્ય કામ તો મામડાઓમાં જઇને
 સમાજસેવા કરવાનું અને જીવાનીઆઓમાં
 સમાજસેવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ
 કામ સાત મહિનાનું નથી, સાત વરસનું
 નથી પણ જીંદગીનું છે. જેડૂતો પાસેથી
 તમને જીવન મળે છે; તમે તેમને જ્ઞાન
 અને પ્રાણ આપો. આ મહાન યજ્ઞચક્ર જ્યાં
 સુધી ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી જ સમાજ
 સ્થિત રહી શકે છે. જ્યાં આ ચક્ર ફરતું

હોય છે ત્યાં પાપ અને પરરાજ્ય ડોકીઈ સરખું ન કરી શકે એવો ધર્મનો સનાતન સિદ્ધાન્ત છે, ઇતિહાસનો અનુભવ છે.

સૌ—આપણા આ સંવાદમાં મને ધણી સુમનાઓ મળી છે, તેની મેં નોંધ રાખી છે. તે ફરી ફરી વાંચીશ એટલે ઠીક દિશા સૂઝશે એમ લાગે છે.

જૌ—એક મહત્ત્વની વાત રહી ગઈ છે, પણ તે 'નવચલન'માં ધણી ચર્ચાઈ ગઈ છે તેથી જ મેં તેનો ઉલ્લેખ ક્યાંયે કર્યો નથી. તે સૂતર કાંતવાના રેંટીયા વિષે છે. રેંટીયો તો સ્વરાજ્યની મૂર્તિ છે, સ્વધર્મનું સુદર્શન છે. તેનો ધર્મ તમે સ્વીકાર્યો હશે જ.

સૌ—હા. રેંટીયાધર્મની દીક્ષા તો લીધી જ છે. છતાં તેને વિષે હજુ કેટલીક વાતો સમજી લેવાનું મન રચાં કરે છે. મેં પાર વળી પ્રસંગ શોધીશ. આજે તો જય જય.

જૌ—જય જય.

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

જામદાવાદ

	કિંમત	પોસ્ટેજ
હિન્દ સ્વરાજ	૦-૬-૬	૦-૧-૬
પૂર્વદંઝ	૧-૦-૦	૦-૩-૦
રામ અને કૃષ્ણ	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
જુહા અને મહાવીર	૦-૮-૦	૦-૨-૦
ઈશુ ખ્રિસ્ત	૦-૬-૦	૦-૧-૦
સીતાહરણ	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
હિમાલયનો મવાસ	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
દેશી રંઝ	પોસ્ટેજ સાથે	૦-૧૦-૦
સ્વદેશ	૦-૩-૦	૦-૦-૬

